

Галина Алавердова

завідувачка відділу науково-дослідної роботи
Національний музей «Київська картинна галерея»

(Київ, Україна)

ahv@knag.museum

ORCID ID: 0009-0006-6110-8332

Halyna Alavardova

Head of the Research Department

National Museum Kyiv Art Gallery

(Kyiv, Ukraine)

ahv@knag.museum

ORCID ID: 0009-0006-6110-8332

«ВІДПОЧИНОК» ОЛЕКСАНДРА СИРОТЕНКА. ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ПОБУТУВАННЯ КАРТИНИ

«REST» BY OLEKSANDR SYROTENKO. THE HISTORY OF THE CREATION AND EXISTENCE OF THE PICTURE

Анотація

Статтю присвячено історії створення та побутування картини «Відпочинок» видатного українського живописця і педагога Олександра Івановича Сиротенка (1897–1975), яка входить до зібрання Національного художнього музею України. У дослідженні вперше публікуються фрагменти великого рукопису мемуарів митця, що розповідають про події, пов'язані зі створенням і початком складної історії відомої картини. Спираючись на інші літературні та документальні джерела, авторка відстежує подальшу виставкову долю «Відпочинку» аж до нашого часу.

Ключові слова: Сиротенко, «Відпочинок», дипломна робота, картина, селянин.

Abstract

The article is devoted to the history of the creation and existence of the painting «Rest» by the outstanding Ukrainian painter and teacher Oleksandr Syrotenko (1897–1975), which is included in the collection of the National Art Museum of Ukraine. The article publishes for the first time fragments of a large manuscript of the author's memoirs concerning the events related to the creation and beginning of the complex history of the famous painting. Relying on other literary and documentary sources, the author traces the further exhibition fate of «Rest» up to the present day.

Keywords: Syrotenko, «Rest», diploma, picture, peasant.

2023 р. минуло півстоліття від того часу, коли до фондів Національного художнього музею України (далі – НХМУ; тоді – Державний музей українського образотворчого мистецтва) надійшов живописний твір Олександра Івановича Сиротенка (1897–1975) – його дипломна композиція «Відпочинок» (1927. Полотно, олія. 142 x 250) (**рис. 1**). Саме 20 серпня 1973 р. – дата, зазначена в Акті прийому за номером 235/9 (АДФ НХМУ. Оп. 1. Од. зб. 131).

Рис. 1. «Відпочинок». 1927 р.
Полотно, олія. 142 × 250.
Колекція НХМУ

Історію створення, мабуть, найважливішої у творчості художника картини відображено ним у мемуарах, які писалися на початку 1970-х рр.* Їй приділено півтора десятка сторінок уже в електронному вигляді. Ми маємо можливість дізнатися, як виник задум твору і формувалася його ідея, які засоби та прийоми техніки живопису використовував автор. Значна частина спогадів присвячена захисту дипломної роботи тощо. Але про деякі факти Сиротенко не встиг розповісти, бо текст мемуарів обривається на подіях початку 1930-х рр. У частині, присвяченій дипломній картині, він зазначає, що йому 76 років. Тобто 1973 р. художник уже працював над спогадами. Цікаво, що час роботи

над ними збігся з моментом придбання Міністерством культури картини «Відпочинок» для музею.

Розповідаючи про ідею сюжету та сам процес роботи над «Відпочинком», автор час від часу відволікається на роздуми про техніку живопису та рисування класиків, на особисте бачення проблем технології. Але в цьому розлогіму тексті викладено факти, думки та інтерпретації подій, які можна знайти лише в такому суб'єктивному мемуарному творі. Навряд чи ще хтось міг би написати про Сиротенка, про життя довкола нього так яскраво, емоційно, подекуди навіть нещадно, як зробив це він сам. Здається, що все відбувається сьогодні, а не півстоліття тому. Отже, спираючись на спогади художника, ми маємо можливість, хоча б частково, реконструювати перебіг подій, пов'язаних з історією створення та подальшою долею картини «Відпочинок».

Олександр Сиротенко належав до групи молодих художників першого випуску Київського художнього інституту, що відбувся 1927 р. Ідея твору виникла не випадково. У мемуарах художник розповідає, що влітку часто навідувався в село до родичів матері та споглядав «загадкові» образи селян, їхню працю і побут. Він пише, що бачив, як вони «боготворили землю», як, тримаючи колос жита в руках, перевіряли його на вагу та твердість. Як бережливо ставились і ніколи не зривали два колоси, якщо можна було обійтися одним. А під час жнив селяни працювали, не залишаючи поле ні вдень, ні вночі.

У тексті мемуарів знаходимо цікаве зауваження про те, що перед виконанням дипломної роботи художник захоплювався силою впливу вітража, енергією яскравих, глибоких, дзвінких кольорів: «Це було близько до мого задуму, як за змістом, так і за формою», – зазначає він (*Рукопис*, с. 295). Дійсно,

* Усі цитати подано зі збереженням авторської орфографії. Рукопис зберігається в архіві родини О. Сиротенка. (Далі – *Рукопис*).

техніка накладання фарб і насичені кольори у картині дещо нагадують вітраж. Підтвердженням зацікавлення митця вітражем є виявлений на звороті одного з рисунків 1920-х рр. текст з описом деяких якостей хімічних речовин, які використовують під час виготовлення скла, та їхній вплив на яскравість кольорів (Каталог творів О. Сиротенка, № 179).

Дипломник Сиротенко задумав присвятити твір саме селянам, обравши не сцену праці, а короткий момент відпочинку. Ідейна суть картини, згідно задуму автора – це пам'ятник минулому та вказаний робітником шлях до майбутнього.

Поява на картині зображення робітника, який приїхав на допомогу, – данина вже новому радянському часу. Про це художник розповідає дуже докладно. Він пише, що робота над картиною, як завжди, починалася з маленьких ескізів і начерків композицій. Хоча вже зрілому й досить досвідченому, майже 30-річному, йому було важко обрати кращий ескіз із безлічі рішень. Однак професор Ф. Кричевський, керівник диплома, навіть не намагався допомогти у виборі, залишаючи зробити його самому дипломнику. Митець зазначає, що підготував два варіанти кольорового рішення: «світло-перловий» та «насичений і густий». За весь час підготовки композиції до картини Кричевський був у Сиротенка лише один раз. У мемуарах Олександр Іванович неодноразово дорікає вчителю за те, що той не приділяв достатньо уваги своєму студентові під час виконання складної дипломної роботи.

Працювати на полотні художник почав із тонких прокладок кольору лесуванням, без гризайлі. Він пише, що боявся товстих шарів тому, що вони від прожухання часто приводять до чорноти. Далі прокладки виконував вохрами, прагнучи досягти теплоти колориту. На його думку, спектральні фарби – вороги теплих колоритів, навіть кадмій

та кіновар завжди надають холодності та знищують чистоту кольору й теплоту. У живописному рішенні Сиротенко значною мірою відмовився від білила. «На всю свою картину я використав лише півтора флакони білила (сорочка жінки та небо). Після перших етапів накладання фарб я почав планово використовувати корпусну кладку й лесування. Я був впевнений, що земляні фарби у співдружності з лесуваннями придадуть фарбам (і кольору) велику міцність. І ось вже 45 років минуло, і, як кажуть художники й мистецтвознавці, які бачили картину під час захисту, картина нібито вчора знята з мольберта. Яка велика міцність вохр! Я думаю, що так уже картина й збережеться на довгі часи», – пише художник (*Рукопис*, с. 307–308).

Зрозуміло, що цей твір не міг залишитись у первісному вигляді, але ретельне дотримання автором технології олійного живопису дало змогу майже 100-річній картині існувати без тотального втручання реставраторів. Це стосується й інших творів майстра.

У частині спогадів, де йдеться про «Відпочинок», Олександр Іванович кілька разів згадує свою дружину Марію Яківну, називаючи її на диво прекрасним другом і товаришем, з яким можна було сміливо дивитися вдалину, гідною жінкою й дружиною. «Вона вміла вірити в людину. <...> Ніколи вона не ставала мені поперек дороги у моєї творчої діяльності й сміливо йшла разом зі мною вперед. Вона могла безкорисно ризикувати своїм майбутнім, на що здатні дуже рідкі жінки», – ділиться своїми почуттями автор (*Рукопис*, с. 345). Тож не дивно, що разом із картиною він подав на захист і портрет дружини, виконаний олією на полотні (Жіночий портрет. 1927. Полотно, олія. 105 x 80. Зібрання родини художника) (**рис. 2**). Художник зазначає, що цей портрет, зроблений методом лесування перед виконанням диплома, дуже допоміг йому в малюванні самої картини.

Рис. 2. Портрет М. Я. Сиротенко (дружини художника). 1927 р.
Полотно, олія. 105 × 80. Зібрання родини художника

В історії створення полотна «Відпочинок» є й дуже особисті, навіть інтимні сторінки. Сиротенко пише про те, як важко жилося матеріально. На час захисту диплома в них із дружиною вже зростала п'ятирічна донька із символічним ім'ям Надія (майбутня художниця Н. О. Сиротенко (1920–2005)). Треба було забезпечувати існування маленької сім'ї. Мати художника, яка жила з молодшими дітьми дуже бідно, не могла допомагати старшому синові. А той під час виконання дипломної роботи мав змогу лише зрідка підробляти оформленням свят, розчисткою від снігу трамвайних шляхів, нічним сторожем, що давало зовсім невеличкі заробітки.

«Так підійшов час захисту диплома, а в мене не знайшлося нічого пристойного з одягу. Штани латані, сорочка потріпана, туфлі вже не можна було лагодити. Я був у жахливому стані. Залишилося три дні до захисту, а я "гол як сокіл"», – згадує майстер і далі продовжує: «Раптом я ввечері отримую повістку, що мені потрібно з'явитися до банку

(на колишній Інститутський вул., я й досі не знаю, чому це було "через банк") за отриманням по переказу 15 карбованців» (*Рукопис*, с. 347). З'ясувалося, що гроші Олександрові надіслав із Конотопа його молодший брат. На бланку переказу він прочитав: «Дорогий Сашо, я одержав першу зарплатню – 45 крб.; 25 крб. віддав матері, 15 крб. посилаю тобі – чув, що в тебе справи тугуваті, а 5 крб. залишив собі». Нижче Олександр Іванович зворушено записав: «Я перечитую й очам своїм не вірю: мій брат, якому було тоді 16 років, на заводі <...> вперше отримав платню. В банку на нижньому поверсі були товсті стовпи – склепінчасті колони, якщо пам'ять мене не зраджує. Я зайшов у самий темний кут і не витримав. Мені захотілося розридатися, пустив сльозу. Хлопчик – годувальник родини мене згадав, а я – тридцятирічний телепень – повинен був взяти в нього гроші. Придбав штани, сорочку, туфлі, навіть кепку. З'явився до інституту ледве не франтом» (*Рукопис*, с. 348–349).

Захист відбувся у травні 1927 р. (Врона, с. 172). Художник дуже детально його змальовує, зазначаючи, що дипломних робіт було понад 15, і всі вони одночасно перебували в залі. Наведено лише деякі рядки з мемуарів Сиротенка, щоб доповнити нашу розповідь. «З появою моєї картини в залі ін[ститу] ту трапилося якесь сум'яття. Першими глядачами виявилися студенти пр[офесора] Бойчука. Підходили, дивилися й, нічого не сказавши, поспішно уходили. За кілька хвилин з'являється в залі, і прямо до мене – ректор І. І. Врона. Здивовано розглядає картину, на ньому видна якась розгубленість. Пройшов, оглядаючи картину, справа й зліва. Потім якось безглуздо глядячи, запитує: "А звідки в картині світло?". Я відповідаю: "Із кишені, Іване Івановичу". – Врона: "Як так?". Я йому: "Це я позичив у Мікеланджело!". Він розгубився й втік, не знаючи, як можна відповісти студенту, який захотів спертися на авторитет Мікеланджело. Підбігають товариші по

Рис. 3. Жіноча голова. 1926 р. Папір, вугілля. 37,3 × 31. Рисунок до картини «Відпочинок». Колекція НХМУ

Рис. 4. Чоловіча голова. 1926 р. Папір, вугілля. 38 × 34. Рисунок до картини «Відпочинок». Колекція НХМУ

майстерні, вітають. Підходять викладачі інших майстерень і курсів. Я починаю відчувати себе впевненіше. Проф. Богомазов тисне руку, поздоровляє» (Рукопис, с. 349–350).

Далі Олександр Іванович докладно описує процедуру захисту. Цікаво, що, крім двох його дипломних картин, публіка мала змогу побачити ще близько тридцяти підготовчих рисунків натурників у натуральну величину, які висіли

пачками. Було також представлено всі етапи роботи, від композицій до кількох ескізів у кольорі, деталі рук, ніг, голови і два картони з оголеними фігурами та фігурами в одязі. Із цих робіт нам відома невелика кількість. У колекції НХМУ зберігаються три портрети натурників: один жіночий та два чоловічі (1926. Папір, вугілля) (рис. 3). У родинному зібранні – три зображення голів тих самих персонажів (селянки, селянина та робітника), начерк фігури жінки, що сидить у центрі картини. У цих підготовчих рисунках дипломник відшукував типи. Також можемо побачити ескізи різних варіантів композиції твору

Рис. 5. Начерки композицій до картини «Відпочинок». 1926 (?) р. Папір, олівець. 35,5 × 22,2. Зібрання родини художника

Рис. 6. Картон до картини «Відпочинок». 1927 (?) р. Фото. 7 × 11. Архів родини художника

на двох боках одного аркуша (№ 920) **(рис. 4)**. Кінцевий варіант уже проглядається в деталях деяких рисунків. Уявлення про картон з одягненими героями дає невелика стара світлина з архіву Сиротенка **(рис. 5)**. На жаль, місцезнаходження картонів нині невідоме. І чи збереглися вони взагалі?

Із тексту мемуарів дізнаємося також і про загальну атмосферу ритуалу захисту: «Великий актовий зал інституту був наповнений народом під зав'язку. Сиділи й стояли впритул. Зал прийняв до 1000 людей (нормальна місткість 650–700 людей). Урочистість надзвичайна» (*Рукопис*, с. 354). Художник згадує, що після одіозного, на його думку, виступу ректора інституту І. І. Врони почали запрошувати на трибуну дипломників. Публіка зустрічала всіх аплодисментами, а після атестації та виступів рецензентів, дипломника, що залишав трибуну, теж проводжали аплодисментами.

Далі читаємо: «Нарешті викликають й мене. Серце "здригнулося", не пам'ятаю, як я виявився на трибуні. Пам'ятаю лише, що я раптом оглохнув, людей в залі я перестав бачити. Оглушливі аплодисменти, аплодисменти безперервні, із захопленими вигуками. <...> Прийшовши до тями, розшукую очима в середині зала, біля вікна, фігурку моєї дружини. Вона сиділа самотньою, бідно одягненою, вона плакала від радості й з гіркотою уявляла собі, що тепер вона більше не потрібна буде мені, як зізнавалася потім, але в цьому вона помилялася. Я завжди знав, що ми разом долали всі перешкоди в житті, що ми безкорисливо кохали один одного й у подальшому житті» (*Рукопис*, с. 357–359).

Однак після тріумфу картини події розгорталися майже драматично. Попри гарячий прийом «Відпочинку» і публікою, і фахівцями, екзаменаційна комісія на закритому засіданні відмовила у відмінній оцінці твору Сиротенка. Але в ту ж мить за об'явою результатів

захисту пролунали протести, обурення несправедливістю. Ф. Кричевський гнівно потрясав кулаком у бік противників. Сиротенко пише: «Я його таким ніколи не бачив. До нього підійшов архітектор, проф. Альошин П. Ф., який назвав факт неприсудження мені відмінної оцінки величезною підлістю, він вимагав від Кричевського енергійного протесту, кажучи, що картина його студента Сиротенка є "окрасою всієї дипломної виставки". І додав: "Я зараз же у вигляді протесту в письмовому вигляді подаю свою думку". Він так і зробив» (*Рукопис*, с. 363–365).

Під впливом суспільного обурення, за словами автора, ректор Врона вдруге зібрав нараду, де художнику виставили оцінку «відмінно» й надали рекомендацію на закордонну творчу подорож.

Здавалося, нарешті настав щасливий кінець в історії про захист дипломних картин. Але попереду на Сиротенка та його «Відпочинок» ще чекали випробування. У Москві планувалася виставка, на якій інститут мав представити свої досягнення. Серед претендентів на експонування була й високо оцінена дипломна картина Сиротенка. Однак, за рішенням Врони, її не відправили до столиці СРСР. Вибухнув скандал. Щоб самостійно розпорядитися долею картини, автор намагався повернути її у свою власність в обмін на дипломне свідоцтво. Та управитель канцелярії М. Є. Кичура вмовив художника не робити помилки. У подальшому Сиротенко вирішив питання щодо повернення картини шляхом звернення до Наркомосу в Харкові (тодішній столиці України). Завершуючи свою досить докладну розповідь про ситуацію з «Відпочинком», він підсумував: «Після вище описаного епізоду я вже чітко усвідомлював, що мені доведеться часто ходити "по терніям", так у подальшому й було» (*Рукопис*, с. 388).

Того ж 1927 р. картина експонувалася на кількох виставках. Спочатку на Виставці дипломантів Художнього

інституту з 19 травня до 1 червня (Врона, «Виставка дипломантів Художнього інституту», 1927, с. 172). У своїй статті І. Врона дає високу оцінку художнім якостям твору Сиротенка: «Добрий рисунок, старанна й ґрунтовна поробка картини, серйозна й напружена робота над колоритом, шукання самостійності й закінченості – позитивні риси праці молодого майстра, що завойовують довір[']я до його сили й таланту і певність в його майбутньому» (Врона, с. 172–173).

Пізніше обидві дипломні картини з'являються на виставках, присвячених 10-річчю Жовтневої революції. Виставки супроводжувалися виданням каталогів і навіть листівок із репродукціями. Так, виявляємо «Відпочинок» разом із портретом дружини художника в 3-му виданні каталогу ювілейної виставки під егідою Наркомосу УСРР (Каталог Всеукраїнської ювілейної виставки. Малярство, графіка, скульптура, архітектура, фото-кіно, кераміка, текстиль, 1927, с. 20). На виставці, вірогідно, можна було придбати й поштову картку з репродукцією «Відпочинку», яку випустило Управління Мистецтв НКО УСРР у харківському видавництві «Український робітник» накладом 15 000 примірників (кілька з них зберігаються в архіві родини Сиротенка) спеціально для виставки.

Із наукової літератури відомо, що «Відпочинок» демонструвався також на виставках уже початку 1930-х рр. У грудні 1932 р. картину було експоновано на V Всеукраїнській художній виставці спочатку в Харкові, а в жовтні 1933 р. вона переїхала до Одеси (Спецфонд 1937–1939 років. З колекції НХМУ [Каталог], Авт.-упоряд. Ю. Литвинець, 2016, с. 319).

У цей період в історії існування картини настають нещасливі часи. Про те, що сталося із сотнями й навіть тисячами творів українських художників наприкінці 1930-х рр., яскраво розповіла Ю. Литвинець у своїй відомій

праці «Спецфонд 1937–1939. З колекції НХМУ» (Київ, 2016). Дипломне полотно Олександра Сиротенка пройшло крізь «дрібну сітку» так званого Спеціального секретного фонду, разом зі ще двома його великими картинами («Відпочинок. Родина шахтаря» (1929) та «Жінка з дитиною» (1932). Обидві нині входять до збірки НХМУ), було зловлено і «Відпочинок».

Так сталося, що джерелом поповнення засіків Спецфонду виявилось, зокрема, зібрання творів, які зберігалися в Дирекції українських художніх виставок. Відома картина Олександра Сиротенка за № 513 увійшла до складу Спецфонду Українського державного музею згідно з актом від 31 березня 1939 р. Але вже 1940-го її повернули художнику (Спецфонд, с. 319). Що може бути краще на тлі нещадного знищення багатьох творів та їхніх авторів?

До придбання для музею картина перебувала в родині Сиротенка. У післявоєнні десятиліття вона прикрашала одну з кімнат його квартири на вулиці Пушкінській, а 1973 р., ще за життя автора, опинилася в музеї. 1975 р. її було обліковано до фонду живопису першої категорії за інвентарним номером ЖС-1116. У жовтні того ж року О. І. Сиротенко помер, не завершивши роботу над мемуарами, тож певна частина «біографії» картини, на жаль, залишилася поза текстом спогадів. Проте почалася щаслива музейна історія «Відпочинку».

Багато років картина входила до постійної експозиції Державного музею українського образотворчого мистецтва. 1988 р. вона експонувалася, поряд із великою кількістю живописних і графічних творів із родинної колекції, на масштабній посмертній виставці художника. Було видано скромний каталог, обкладинку якого прикрашає фрагмент програмної картини Олександра Сиротенка. До речі, на той час це була перша персональна виставка робіт художника, якої за життя він так і не доче-

кався. Організатором виставки в музеї була Спілка художників України. Після завершення її роботи Міністерство культури придбало немало творів для музею, і нині колекція налічує близько 50 картин і рисунків усіх періодів творчості майстра.

Не могла відбутися без «Відпочинку» у 2007 р. і велика родинна виставка «Три покоління», присвячена 110-річчю від дня народження Олександра Івановича Сиротенка. Крім його робіт із музейної та сімейної колекцій, представлених у залах нині вже Національного художнього музею України, глядачі могли ознайомитися ще й із творчістю членів родини художника, адже всі його нащадки – донька Надія Сиротенко, зять Олександр Вовк та онук Сергій Вовк – стали професійними живописцями, продовживши традиції засновника династії. Виставку супроводжував альбом, на першій сторінці якого, звісно, розміщено найвідомішу картину Сиротенка «Відпочинок». Вона посіла центральне місце в експозиції виставки.

Наступною важливою подією в історії побутування «Відпочинку» стала участь у грандіозній виставці «Спецфонд», яка відкрилася наприкінці січня 2015 р. у залах НХМУ. Поруч розташовувались і дві раніше згадувані «спецфондівські» картини Олександра Сиротенка. А 2016 р. у музеї було презентовано ґрунтовний каталог виставки, на матеріали якого ми посилалися вище.

У наші часи, попри війну, картина «Відпочинок» разом з іншими шедеврами гідно представляє українське образотворче мистецтво на великій виставці «В епіцентрі бурі. Модернізм в Україні. 1900–1930» (співкуратор О. Кашуба-Вольвач), що тріумфально простує останні два роки знаменитими музеями європейських країн. Її побачили відвідувачі в Мадриді (Національний музей Тіссена-Борнеміса) (рис. 6), Кельні (Музей Людвіга), Брюсселі (Королівський музей образотворчих мистецтв), Відні (Бельведер, із ка-

талогом). Нині виставка експонується в залах Королівської академії мистецтв у Лондоні. І тут доречно згадати як після захисту диплома 1927 р., майже 100 років тому, цю картину не допустили на виставку в Москві. Іронія долі.

Рис. 7. «Відпочинок» на виставці «В епіцентрі бурі. Модернізм в Україні, 1900–1930-ті». Національний музей Тіссена-Борнеміси. Мадрид. 2023 р. Фото Дарії Добриян

Зауважимо, що колись дипломний, а тепер уже класичний музейний твір О. Сиротенка завжди перебував у полі зору істориків мистецтва. Існує чимала його бібліографія. Зокрема, картину опубліковано в «Історії українського мистецтва» (Історія українського мистецтва: у 6 т., 1967, т. 5, с. 134, 141–142, 144), а також у каталогах деяких виставок, статтях. Однак немає жодного дослідження з детальним аналізом композиції та колористичного рішення, вивченням підготовчих робіт і ретельно викладеною історією створення та побутування. Представлений матеріал – перший крок на цьому шляху.

За три роки в картини Олександра Сиротенка «Відпочинок» 100-літній ювілей. Сподіваємося, що вона відзначить цю дату на батьківщині у стінах Національного художнього музею України.

Авторка висловлює подяку Генеральній директорці НХМУ Юлії Литвинець, головній зберігачці НХМУ Марині Дроботюк, завідувачу науково-дослідного відділу графіки Данилу Нікітину за надані документальні матеріали та консультації.

Список використаних джерел та літератури

[Акт прийому № 235/9] (1973, 20 серпня), (Оп. 1. Од. зб. 131). Архів документального фонду Національного художнього музею України. Київ, Україна.

Врона, І. (1927). **Виставка дипломантів Художнього інституту**. Глобус (Київ), 11, 172–173.

Історія українського мистецтва: у 6 т. (1967). Т. 5: Радянське мистецтво 1917–1941 років (М. П. Бажан, Ред.). Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 134, 141–142, 144.

Каталог Всеукраїнської ювілейної виставки. *Малярство, графіка, скульптура, архітектура, фото-кіно, кераміка, текстиль*. (1927). Харків – Київ – Одеса – Дніпропетровськ : Вид. Наркомосу УСРР. (Вид. 3-тє), 20.

Каталог творів О. Сиротенка. № 179. (Архів родини).

Сиротенко, О. І. (поч. 1970-х). Рукопис [Спогади]. (Архів родини).

Спецфонд 1937–1939 років. 3 колекції НХМУ [Каталог]. (2016). Авт.-упоряд. Ю. Литвинець; НХМУ. Київ: Фенікс, 319.